॥ श्री ॥

श्रीमदान्दतीर्थभगवत्पादविरचितः

॥ श्रीमद्भागवततात्पर्यनिर्णयः ॥

प्रथमः स्कन्धः

[प्रथमोऽध्यायः]

ॐ ॥ सृष्टिस्थित्यप्ययेहानियतिदृशितमोबन्धमोक्षाश्च यस्मा-
दस्य श्रीब्रह्मरुद्रप्रभृतिसुरनरद्व्यीशशत्र्वात्मकस्य ।
विष्णोर्व्यस्ताः समस्ताः सकलगुणनिधिः सर्वदोषव्यपेतः
पुर्णानन्दोऽव्ययो यो गुरुरपि परमश्चिन्तये तं महान्तम् ॥ मङ्गल ॥

जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञः स्वराट्
तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये मुह्यन्ति यं सूरयः ।
तेजोवारिमृदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गो मृषा
धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकं सत्यं परं धीमहि ॥ श्रीभा. १.१.१ ॥

जन्माद्यस्येत्यादि । तं परं धीमहि । अन्वयात्, 'यतो वा इमानि' इत्यादिश्रुति-स्मृतिभ्यः । इतरतः तर्कतः । चेतनाद्धि पित्रादेः पुत्रादिरुत्पद्यते । अभिज्ञः, सर्वज्ञः । अतो युज्यते । 'यं कामये त तमुग्रं कृणोमि', 'मम योनिः' इत्यन्येषां तदपेक्षत्वात् । नचान्यापेक्षोऽसौ । स्वराट् ।

कुतः । तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये । स हि 'विक्षा जातानि परिता बभूव' नान्यः । हृदा स्नेहात् । 'यो ब्रह्माणम्' इति च । स्वात्मत एव हि तस्य बुद्धिप्रकाशः । नच प्रसादं विना ज्ञातुं शक्यः । मुह्यन्ति यं सूरयः ।

नचातृप्तः प्रवर्तते । किन्तु मृषा वृथैव । 'भित्वा मृषाश्रुः' इतिवत् । 'देवस्यैष स्वभावोऽयम्' इति च । यत्रेति विशेषणान्नान्यत्र । स्वविषय एव वृथा । जीवेश्वरजडानां सर्गस्त्रिसर्गः । एकस्य तेजसो बहुत्ववदीश्वरसर्गः । वारिनिमित्तप्रतिबिम्बवज्जीवसर्गः। मृदो घटादिवदव्यक्ताज्जडसर्गः ।

नच मायामयी सृष्टिः । धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकम् । तद्धाम्ना श्रियो निरस्तकुहकत्वं मुक्तानां च । नच मुक्तवत् पूर्वं बन्धभाक्त्वम् । सदा निरस्तकुहकत्वात् । सत्यं निर्दुःखनित्यनिरतिशयानन्दानुभवरूपम् । परं सम्पूर्णगुणम् । परत्वसाधकं जन्मादित्यादि ।

तन्त्रभागवते च -

' सृष्टिस्थित्यप्ययेहादेः श्रुतिस्मृतिसमन्वयात् ।
युक्तितश्चेत्तृपूर्वादेः श्रीब्रह्मभवपूर्विणः ॥

|| श्री ||

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचितः

|| श्रीमद्भागवततात्पर्यनिर्णयः ||

सुरगन्धर्वमनुजपितृदैत्यात्मनः पृथक् |
कर्ता विष्णुरजो नित्यः सर्वज्ञत्वान्नचापरः ||
अनन्याधिपतिश्चासौ गरीयान् ब्रह्मणो यतः |
तत्प्रासादमृते तस्य नान्यो वेत्ताऽस्ति कश्चन ||
तेजसो रूपवद् रूपं बहुधा कुरुते हरिः |
वारिस्थतेजःप्रतिमा जीवास्तस्माद् विनिर्गताः ||
कुलालेन मृदा यद्वन्निर्मीयन्ते घतादयः |
विष्णुनैवं प्रकृत्यैव निर्म्यते जगदीदृशम् ||
एष त्रिसर्गो विष्णोस्तु वृथा लोकस्य चावृथा |
इन्द्रजालविधां सृष्टिं मन्यन्ते ज्ञानदुर्बलाः ||
नित्यं निरस्तेन्द्रजाले स्वत एव कथं भवेत् |
अक्षमाः सत्यसृष्टौ हि मायासृष्टिं वितन्वते ||
अनन्ताचिन्त्यविभवः कथं तामीहते हरिः |
निर्दुःखपूर्णानन्दत्वाद् यमाहुः सत्यमच्युतम् ||
निर्दोषगुणपूर्णत्वात् परं चाहुर्जनार्दनम् |
एवंविधानुभावो यः स कथं निन्दितं सृजेत् ||
स्वप्नादिकं परो देवः प्राणादिस्थस्तनोत्यसौ |
केवलस्य परस्यास्य मायासृष्टिर्न युज्यते ||
तस्माद् बाधायुताः सर्वे स्वप्नाद्या ये त्वकेवलाः |
इदं न बाध्यते सर्वं जगत् केवलजं यतः ||
मोक्षवत् केवलस्यास्य शक्त्या सम्यग् विजृम्भितम् |
एतद् रहस्यं परमं ब्रह्मसूत्रपदोदितम् |
ये त्वेवं न विजानन्ति ते हि यान्त्यधरं तमः |
ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् |
सर्वज्ञानविमूढांस्तान् विद्धि नष्टानचेतसः ||
ये त्वेतदनुतिष्ठन्ति पारम्पर्यागतं मम |
ते यान्ति परमं स्थानं ममैवोदितमञ्जसा ' इत्यादि |
' वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ' इति च |
' प्र घान्वस्य महतो महानि सत्या सत्यस्य करणानि वोचम् ' इत्यादि |

|| श्री ||

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचितः

|| श्रीमद्भागवततात्पर्यनिर्णयः ||

ब्रह्मसूत्रमहाभारतजायत्रीवेदसम्बन्धश्चायं ग्रन्थः | उक्तं च गारुडे -

' अर्थोऽयं ब्रह्मसूत्राणां भारतार्थविनिर्णयः |
गायत्रीभाष्यरूपोऽसौ वेदार्थपरिबृंहितः |
पुराणानां साररूपः साक्षाद् भगवतोदितः |
द्वादशस्कन्धसंयुक्तः शतविच्छेदसंयुतः |
ग्रन्थाऽष्टादशसाहस्रः श्रीमद्भागवताभिधः ' इति || १ ||

धर्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्र परमो निर्मत्सराणां सतां
वेद्यं वास्तवमत्र वस्तु शिवदं तापत्रयोन्मूलनम् |
श्रीमद्भागवते महामुनिकृते किं वा परैरीश्वरः
सद्यो हृद्यवरुद्ध्यतेऽत्र कृतिभिः शुश्रूषुभिस्तत्क्षणात् || श्रीभा. १.१.२ ||

अधिकारिविषयफलान्युच्यन्ते धर्म इति | प्रोज्झितकैतवः फलानपेक्षया | ईश्वरार्पणेन परमः |

' तितिक्षवः कारुणिकाः सुहृदः सर्वदेहिनाम् |
अजातशत्रवः शान्ताः साधवः साधुभूषणाः |
मय्यनन्येन भावेन भक्तिं कुर्वन्ति ये दृढाम् ' इत्यादि सतां लक्षणं |

सतां च मात्सर्यमर्जुनस्य एकलव्य इव कुत्रचिद् दृश्यते | तद्वर्जनीयमुत्तमेषु ज्ञानार्थिना | महासंहितायां च -

' उत्तमे स्वात्मनो नित्यं मात्सर्यं परिवर्जयेत् |
कुरुते यत्र मात्सर्यं तत्तत् तस्य विहीयते ' इति |

नित्यनिरस्तदोषपूर्णगुणं वास्तवम् | नित्यसंहितायां च -

' निरस्ताखिलदोषं यदानन्दादिमहागुणम् |
सर्वदा परमं ब्रह्म तस्माद् वास्तवमीर्यते ' इति |

वस्तु आप्रतिहतं नित्यं च | स्कन्दे च -

' वसनाद् वासनाद् वस्तु नित्याप्रतिहतं यतः |
वासेनेदं यतस्तुन्नमतस्तद् ब्रह्म शब्द्यते ' इति |

किं वा परैर्थकामादिकथनैः | गारुडे च -

' धर्मार्थकाममोक्षणामेकमेव पदं यतः |
अवरोधो हृदीशस्य पृथग् वक्ष्ये न तानहम् ' इति |

सद्यःशब्दः आपेक्षिक इति तत्क्षणादिति । नचासम्पूर्णाधिकारिणां तत्क्षणादवरुद्ध्यत इति सद्यःशब्दः ।
अधिकारिविषयफलानां स्मरणात् फलाधिक्यं भवति । वामने च -

' अधिकारं फलं चैव प्रतिपाद्यं च वस्तु यत् ।
स्मृत्वा प्रारभतो ग्रन्थं करोतीशो महत् फलम् ' इति ॥ २ ॥

निगमकल्पतरोर्गलितं फलं
शुकमुखादमृतद्रवसंयुतम् ।
पिबत भागवतं रसमालयं
मुहुरहो रसिका भुवि भावुकाः ॥ श्रीभा. १. १. ३ ॥

ज्ञातफलस्यापि प्रशंसाविधिभ्यां क्षिप्रप्रवृत्तिर्भवतीति प्रशस्य विधत्ते ।
निगमल्पतरोरिति । भगवता गलितम् । शुकेन द्रवीकृतम् ।
उक्तं च ब्रह्माण्डे -

' धर्मपुष्पस्त्वर्थपत्रः कामपल्लवसंयुतः ।
महामोक्षफलो वृक्षो वेदोऽयं समुदीरितः ॥
शातितानि फलानि कृष्णद्वैपायनेन तु ।
भारताख्यानि यानीह तथा भागवतं भुवि ॥
आर्द्रीकृतानि तानीह शुकप्रभुतिर्जनैः ।
ख्यापयद्भिर्गुरुप्रोक्तान् वेदार्थान् ग्रन्थनिष्ठितान् ॥
कानिचिद् दर्शयामास वृक्षस्याग्रे फलानि तु ।
व्याचक्षमाणो वेदार्थं भगवान् लोकपूजितः ॥
एतेषामथ तेषां वा रसान् पिबत सज्जनाः ।
आ मोक्षान्महती तृप्तिरहो मे पश्यतो भवेत् ' इति ॥ ३ ॥

नैमिशेऽनिमिषक्षेत्रे ऋषयः शौनकादयः ।
सत्रं स्वर्गाय लोकाय सहस्रसममासत ॥ श्रीभा. १. १. ४ ॥

|| श्री ||

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचितः

|| श्रीमद्भागवततात्पर्यनिर्णयः ||

प्रकारान्तरेण पुरुषार्थशङ्कानिवृत्तर्थमाख्यायिका | पाद्मे च -

' आख्यायिकाः प्रदर्श्यन्ते सर्ववेदेषु सर्वशः |
द्योतयन्त्यस्तु महतां तात्पर्यं तत्रतत्र ह |
अलाभः पुरुषार्थस्य प्रोक्तमर्थमृते त्विति |
द्योतनाय् महाराज श्रद्धावृद्ध्यर्थमेव च ' इति || ४ ||

यानि वेद विदां श्रेष्ठो भगवान् बादरायणः |
अन्ये च मुनयः सूत परापरविदो विदुः || श्रीभा. १. १. ७ ||
वेत्थं त्वं सौम्य तत् सर्वं तत्त्वतस्तदनुग्रहात् |
ब्रूयुः स्निग्धस्य शिष्यस्य गुरवो गुह्यमप्युत || श्रीभा. १. १. ८ ||

यानि भगवज्ज्ञातान्यन्यैरप्यृषिभिर्ज्ञायन्ते तानि वेत्थ | उक्तं हि ब्रह्माण्डे -

' द्वैपायनेन यद्बुद्धं ब्रह्माद्यैस्तन्न बुध्यते |
सर्वबुद्धं स वै वेद तद्बुद्धं नान्यगोचरम् ' इति || ७-८ ||

आपन्नः संसृतिं घोरां यन्नाम विवशो गृणन् |
नरः सद्यो विमुच्येत यं बिभेति स्वयं भवः || श्रीभा. १. १. १४ ||

विवशः बह्वभ्यासात् | उक्तं च स्कान्दे -

' शारीराद् वाचिकाभ्यासो वाचिकान्मानसो भवेत् |
मनसाद् विवशान्मुच्येन्नान्यथा मुक्तिरिष्यते ' इति || १४ ||

अथाख्याहि हरेर्धीमन्नवतारकथाः शुभाः |
लीला विदधतः स्वैरमीश्वरस्यात्ममायया || श्रीभा. १. १. १८ ||

आत्ममायया स्वरूपभूतेच्छया |

' महामायेत्यविद्येति नियतिर्मोहिनीति च |
प्रकृतिर्वासनेत्येव तवेच्छाऽनन्त कथ्यते ' इति स्कान्दे |

विष्णुसंहितायां च -

' इच्छाशक्तिर्ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिरिति त्रिधा |
शक्तिशक्तिमतोश्चापि न भेदः कश्चनेष्यते ' इति || १८ ||

इति श्रीमदानन्दतीर्थविरचितः श्रीमद्भागवततात्पर्यनिर्णये

प्रथमस्कान्धे प्रथमोऽध्यायः

|| श्री ||

श्रीमदान्दतीर्थभगवत्पादविरचितः

|| श्रीमद्भागवततात्पर्यनिर्णयः ||

[द्वीतीयोऽध्यायः]

यं प्रव्रजन्तमनुपेतमपेतकृत्यं
द्वैपायनो विरहकातर आजुहाव |
पुत्रेति तन्मयतया तरवोऽपि नेदुः
तं सर्वभूतहृदयं मुनिमानतोऽस्मि || श्रीभा. १. २. २ ||

अनुपेतं देहादिभिः | अनुभिमानात् | अकातरः कातरवद् दर्शयन् | उक्तं च स्कान्दे -

' नित्यतृप्तः परानन्दो योऽव्ययः परमेश्वरः |
यस्य पुत्रफलं नैव यज्जातं जगदीदृशम् ||
यदधीनश्रियोऽपाङ्गाद् ब्रह्मरुद्रादिसंस्थितिः |
स पुत्रार्थं तपस्तेपे व्यासो रुद्रस्य चेश्वरः ||
कातर्यं दर्शयामास वियोगे लौकिकं हरिः |
कुतः कातरता तस्य नित्यानन्दमहोदधेः ' इति |
' ईशन्नपि हि लोकस्य सर्वस्य जगतो हरिः |
कर्माणि कुरुते विष्णुः कीनाश इव दुर्बलः ' इति चोद्योगे |
' देवत्वे देववच्चेष्टा मानुषत्वे च मानुषी ' इति श्रीविष्णुधर्मे |

सर्वभूतहृदयोऽहङ्कारात्मकत्वात् |
' अहङ्कारात्मको रुद्रः शुको द्वैपायनात्मजः ' इति स्कान्दे || २ ||

यः स्वानुभावमखिलश्रुतिसारमेक-
मध्यात्मदीपमतितितीर्षतां तमोऽन्धम् |
संसाराणां करुणयाऽऽह पुराणगुह्यं
तं व्याससूनुमुपयामि गुरुं मुनीनाम् || श्रीभा. १. २. ३ ||

स्वानुभावं ब्रह्म || ३ ||

वदन्ति तत्तत्त्वविदस्तत्त्वं यज्ज्ञानमद्वयम् |
ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते || श्रीभा. १. २. ११ ||

अद्वयं असमाधिकम् । तथाच भाल्लवेयश्रुतिः -

' स पुरुषः सोऽद्वय इति नह्येनमभि कश्चन नह्येनमति कश्चनेति ' इति ।

सोऽद्वयः पुरुषस्तस्मान्न समो नाधिको ह्यतः ' इति महासंहितायाम् ।

तत्त्वशब्दार्थस्तत्रैवोक्तः -

' अतीतानागते काले यत् तादृशमुदीर्यते ।

कुतश्चिदन्यथा नेयात् तत् तत्त्वं तत्त्वतो विदुः ' इति ॥ ११ ॥

सत्तामात्रं तु यत्किञ्चित् सदसच्चाविशेषणम् ।

उभाभ्यां भाष्यते साक्षाद् भगवान् केवलः स्मृतः ॥ श्रीभा. १. २. १२ ॥

सत्तामात्रमानन्दमात्रम् । तथाच पैङ्गिश्रुतिः -

' अथ कस्मादुच्यते सत्तेति । नन्दति नन्दयति चेति ' इति ।

न कार्यकारणविषयविशेषितवैषयिकज्ञानम् । केवलमेव तज्ज्ञानम् । स्रष्टृत्वादिभिः कार्यकारणविशेषितं च । तन्त्रभागवते च -

' विषयापेक्षि न ज्ञानं विषयैश्च विशेषितम् ।

यत् तदानन्दमात्रं च तद् ब्रह्मेत्यवधार्यताम् ' इति ।

यत्किञ्चिदलोकसिद्धम् ॥ १२ ॥

तच्छ्रद्दधाना मुनयो ज्ञानवैराग्युक्तया ।

पश्यन्त्यात्मनि चात्मानं भक्त्या श्रुतिगृहीतया ॥ श्रीभा. १. २. १३ ॥

यस्मात् परमात्यैव तत्त्वं तस्मात् तमेव पश्यन्ति मुनयः ॥ १३ ॥

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि दृष्ट एवात्मनीश्वरे ॥ श्रीभा. १. २. २२ ॥

आत्मनीश्वर इति न जीवैक्यमुच्यते । परेषामपि ब्रह्मादीनां यतोऽवरत्वं स परावरः ।

' भेददृष्ट्याभिमानेन ' इति च कापिलेये ।

' ब्रह्म प्रधानमुपयान्त्यगताभिमानाः ' इति च ।

' बिद्याऽऽत्मनि भिदाबोधः '

' यत्र हि द्वैतमिव भवति '

' अन्यमीशमस्य महिमानमिति '

' अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति '

' छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति '

' एको बहूनां यो विदधाति कामान् '

' सत्यः सो अस्य महिमा गृणे शवो यज्ञेषु विप्रराज्ये '

' सत्यमेनमनु विश्वे मदन्ति '

' यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः '

' शृण्वे वीर उग्रमुग्रं दमायन् ' इत्यादि च ।

' मग्नस्य हि परेऽज्ञाने किन्नु दुःखतरं भवेत् '

' बहवः पुरुषा ब्रह्मन्नुताहो एक एव तु ।

नैतदिच्छन्ति पुरुषमेकं कुरुकुलोद्वह ' इत्यादि मोक्षधर्मे ।

' भेददृष्ट्याऽभिमानेन पश्यन्तो यान्ति तत् पदम् ' इति वायुप्रोक्ते ।

' अनुपपत्तेस्तु न शारीरः '

' भेदव्यपदेशाच्च '

' शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते '

' पृथगुपदेशाद् ' इत्यादि च ।

सत्यत्वं च भेदस्योक्तं भाल्लवेयश्रुतौ -

' स्थाणुर्होच्चक्राम स प्रजापतिमुवाच कोऽसि के स्म कः स इति ।
स होवाच योऽस्मि ये स्थ यः स इति । अथ हैनमुपाक्रोशत् । सत्यं भिदा सत्यं
भिदेति । मैवाऽरुवण्यो मैवाऽरुवण्यो मैवाऽरुवण्य इति ' इति ।

' सत्यमेनम् '

' सत्यः सो अस्य ' इति चोक्तम् ।

महासंहितायां च -

' त्रिविधं जीवसङ्घं च परमात्मानमव्ययम् ।
तेषां भेदं च ये सत्यं विदुर्मोहविवर्जिताः ।
ते यान्ति परमं स्थानं विष्णोरेवाचलं ध्रुवम् ।
जीवेश्वरभिदां भ्रान्तिं केचिदाहुरपण्डिताः ।
अनारतं तमो यान्ति परमात्मविनिन्दनात् ॥
पराधीनश्च बद्धश्च स्वल्पज्ञानसुखेहितः ।
अल्पशक्तिः सदोषश्च जीवात्माऽनीदृशः परः ॥

|| श्री ||

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचितः

|| श्रीमद्भागवततात्पर्यनिर्णयः ||

वदता तु तयोरैक्यं किं तेनादुष्कृतं कृतम् |
अन्तर्याम्यैक्यवाचीनि वचनानीह यानि तु ||
तानि दृष्ट्वा भ्रमन्तीह दुरात्मानोऽल्पचेतसः |
अस्यस्मि त्वमहं स्वात्मेत्यभिधागोचरो यतः ||
सर्वान्तरत्वात् पुरुषस्त्वन्तर्यामी नियामयन् |
अतो भ्रमन्ति वचनैरासुरा मोहतत्परैः ||
तन्मोहने परा प्रीतिर्देवानां परमस्य च |
अतो महान्धकारेषु पतन्त्यज्ञानमोहिताः ' इत्यादि || २२ ||

सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैः
युक्तः परः पुरुष एक इहास्य धत्ते |
स्थित्यादये हरिविरिञ्चिहरेति सञ्ज्ञाः
श्रेयांशि तत्र खलु सत्त्वतनौ नृणां स्युः || श्रीभा. १. २. २४ ||

विष्णोरेव त्रिसञ्ज्ञाः | वामनपुराणे च -
' ब्रह्मविष्ण्वीशरुपाणि त्रीणि विष्णोर्महात्मनः |
ब्रह्मणि ब्रह्मरूपः स शिवरूपी शिवे स्थितः |
पृथगेव स्थितो देवो विष्णुरूपो जनार्दनः ' इति |
त्रयोऽपि गुणा विष्वाश्रयाः | तथाऽपि सत्त्वतनौ जीवे श्रेयांसि स्युः || २४ ||

पार्थिवाद् दारुणो धूमस्तस्मादग्निस्त्रयीमयः |
तमसस्तु रजस्तस्मात् सत्त्वं यद् ब्रह्मदर्शनम् || श्रीभा. १. २. २५ ||

मेघरूपत्वाद् धूम उत्तमः || २५ ||

मुमुक्षवो घोरमूढान् हित्वा भूतपतीनथ |
नारायणकलाः शान्ता भजन्ति ह्यनसूयवः || श्रीभा. १. २. २७ ||

सात्त्विकानां वासुदेवे भक्तिरुत्पद्यते || २७ ||

रजस्तमःप्रकृतयः समशीलान् भजन्ति वै |
पितृभूतप्रजेशादीन् श्रियैश्वर्यप्रजेप्सवः || श्रीभा. १. २. २८ ||

भूतेशप्रजेशादीन् || २८ ||

स एवेदं ससजर्ाग्रे भगवानात्ममायया |
सदसद्रूपया चासौ गुणमय्याऽगुणो विभुः || श्रीभा. १.२.३१ ||

आत्ममायया स्वेच्छया | सदसद्रूपया प्रकृत्या च || ३१ ||

तया विलसितेष्वेषु गुणेषु गुणवानिव |
अन्तःप्रविष्ट आभाति विज्ञानेन विजृम्भितः || श्रीभा. १.२.३२ ||

तया सदस्द्रूपया | विज्ञानेन विजृम्भितः | विज्ञानेन सम्पूर्णः || ३२ ||

असौ गुणमयैभर्विर्भूतसूक्ष्मेन्द्रियात्मभिः |
स्वनिर्मितेषु निर्विष्टो भुङ्क्ते भूतेषु तद्गुणान् || श्रीभा. १.२.३४ ||

तद्गुणानेव भुङ्क्ते न दोषान् |
' सर्वत्र सारभुग् देवो नासारं स कदाचन ' इति वामनपुराणे |
' अनश्नन् ' इत्यशुभापेक्षया परवशत्वापेक्षया क्लृप्त्यपेक्षया च |
' अक्लृप्त्या च स्वतन्त्रत्वादशुभस्य च वर्जनात् |
अभोक्ता शुभभोक्तृत्वाद् भोक्तेत्येव च तं विदुः |
अन्यूनानधिकत्वाच्च पूर्णस्वानन्दभोजनात् |
विरागाच्च परस्यास्य भोक्तृत्वप्रतिषेधनम् ' इति स्कान्दे || ३४ ||

इति श्रीमदानन्दतीर्थविरचितः श्रीमद्भागवततात्पर्यनिर्णये

प्रथमस्कान्धे द्वितीयोऽध्यायः

|| श्री ||

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचितः

|| श्रीमद्भागवततात्पर्यनिर्णयः ||

[तृतीयोऽध्यायः]

जगृहे पौरुषं रूपं भगवान् महदादिभिः |
सम्भूतं षोडशकलामादौ लोकसिसृक्षया || श्रीभा. १.३.१ ||

व्यक्त्यपेक्षया जगृह इति | तथाहि तन्त्रभागवते -

' अहेयमनुपादेयं यद् रूपं नित्यमव्ययम् |
स एवापेक्ष्य रूपाणां व्यक्तिमेव जनार्दनः |
अगृह्णाद् व्यसृजच्चेति कृष्णरामादिकां तनुम् |
पठ्यते भगवानीशो मूढबुद्धिव्यपेक्षया ||
तमसा ह्युपगूढस्य यत्तमःपानमीशितुः |
एतत् पुरुषरूपस्य ग्रहणं समुदीर्यते ||
कृष्णरामादिरूपाणां लोकव्यक्तिमपेक्षया ' इति |

महदादिभिः सम्भूतं अन्तर्गतमहदादि | न महदादिशरीरम् |

' यस्मिन्नेताः षोडशकलाः प्रभवन्ति ' इति हि श्रुतिः |

' यत्किञ्चिदिह लोकेऽस्मिन् देहबद्धं विशां पते |
सर्वं पञ्चभिराविष्टं भूतैरीश्वरबुद्धिजैः |
ईश्वरो हि जगत्स्रष्टा प्रभुर्नारायणो विराट् |
भूतान्तरात्मा विज्ञेयः सगुणो निर्गुणोऽपि च |
भूतप्रलयमव्यक्तं शुश्रुषुर्नृपसत्तमः ' इति मोक्षधर्मे |

' नासीदहो न रात्रिरासीन्नासदासीत् तन्महद्वपुस्तदाऽभवद् विश्वरूपं
सा विश्वरूपस्य रजनी ' इति भाल्लवेयश्रुतिः |

' न तस्य प्राकृता मूर्तिर्मांसमेदोऽस्थिसम्भवा |
न योगित्वादीश्वरत्वात् सत्यरूपाच्युतो विभुः ' इति वाराहे |

' सर्वे सर्वगुणैः पूर्णाः सर्वे भेदविवर्जिताः |
अन्यूनानधिकाश्चैव गुणैः सर्वैश्च सर्वतः |
देहिदेहभिदा चात्र नेश्चरे विद्यते क्वचित् |
तत्स्वीकारादिशब्दस्तु हस्तस्वीकारवत् स्मृतः |
वैलक्षण्यान्न वा तत्र ज्ञानमात्रार्थमीरितम् |
केवलैश्वर्यसंयोगादीश्वरः प्रकृतेः परः |

जातो गतस्त्विदं रूपं तदित्यादि विवक्ष्यते ' इति महावाराहे |
' एकमेवाद्वितीयम् '
' नेह नानाऽस्ति किञ्चन '
' एवं धर्मान् पृथक् पश्यन् ' इत्यादि च |
तस्यैवास्थूलत्वाद्यैश्वर्ययोगात् | तथाच कौर्मे -
' अस्थूलश्चानणुश्चैव स्थूलोऽणुश्चैव सर्वतः |
अवर्णः सर्वतः प्रोक्तः श्यामो रक्तान्तलोचनः |
ऐश्वर्ययोगाद् भगवान् विरुद्धार्थोऽभिधीयते |
तथाऽपि दोषाः परमे नैवाहार्याः कथञ्चन |
गुणा विरुद्धा अपि तु समाहार्याश्च सर्वतः ' इति |
विष्णुधर्मोत्तरे च -
' गुणाः सर्वेऽपि युज्यन्ते ह्यैश्वर्यात् पुरुषोत्तमे |
दोषाः कथञ्चिन्नैवात्र युज्यन्ते परमो हि सः |
गुणदोषौ माययैव केचिदाहुरपण्डिताः |
न तत्र माया मायावी तदीयौ तौ कुतो ह्यतः |
तस्मान्न मायया सर्वं सर्वमैश्वर्यसम्भवम् |
अमायो हीश्वरो यस्मात् तस्मात् तं परमं विदुः ' इति || १ ||

यस्यावयवसंस्थानैः कल्पितो लोकविस्तरः |
तद् वै भगवतो रूपं विशुद्धं सत्त्वमूर्जितम् || श्रीभा. १. ३. ३ ||

यस्यावयवसंस्थानैः - ' नाभ्या आसीदन्तरिक्षम् ' इत्यादि |
सत्त्वं साधुगुणवत्त्वम् | ज्ञानबलरूपं वा |
' बलज्ञानसमाहारः सत्त्वमित्यभिधीयते ' इति मात्स्ये || ३ ||

एतन्नानावताराणां निधानं बीजमव्ययम् |
यस्यांशांशेन सृज्यन्ते देवतिर्यङ्नरादयः || श्रीभा. १. ३. ५ ||

निधानम् | अत्रैकीभवन्त्यन्त इति | अंशांशेन सार्मर्थ्यैकदेशेन | ब्राह्मे च -
' यच्छक्त्यैकांशसम्भूतं जगदेतच्चराचरम् ' इति || ५ ||

स एव प्रथमं देवः कौमारं सर्गमास्थितः ।
चचार दुश्चरं ब्रह्म ब्रह्मचर्यमखण्डितम् ॥ श्रीभा. १.३.६ ॥

' कुमारौ नाम भगवान् स्वयं स्वस्मादजायत ।
दिदेश ब्रह्मणे ब्रह्म ब्रह्मचर्ये स्थितो विभुः ।
यस्मात् सनत्कुमारश्च ब्रह्मचर्यामपालयत् ।
यः स्थाणोः स्थाणुतां प्रादाद् भगवानव्ययो हरिः ' इति ब्राह्मे ॥ ६ ॥

तृतीयमृषिसर्गं वै देवर्षित्वमुपेत्य सः ।
तन्त्रं सात्वतमाचष्ट नैष्कर्म्यं कर्मणा यतः ॥ श्रीभा. १.३.८ ॥

' अवतारस्तृतीयोऽस्य देवर्षिः प्रथितो दिवि ।
महिदासस्त्वैतरेयो यस्तन्त्रं नारदेऽवदत् ' इति च ॥ ८ ॥

तुर्यं धर्मकलासर्गे नरनारायणावृषी ।
भूत्वाऽऽत्मशमोपेतमकरोद् दुश्चरं तपः ॥ श्रीभा. १.३.९ ॥

धर्मकलासर्गः धर्मे स्वांशावतारः । लोकदृष्ट्याऽत्मशमोपेतम् ॥ ९ ॥

पञ्चमः कपिलो नाम सिद्धेशः कालविप्लुतम् ।
प्रोवाचासुरये साङ्ख्यं तत्त्वग्रामविनिर्णयम् ॥ श्रीभा. १.३.१० ॥

तन्त्रं साङ्ख्यं वेदानुसारि । पाद्मे च -
' कपिलो वासुदेवाख्यस्तन्त्रं साङ्ख्यं जगाद ह ।
ब्रह्मादिभ्यश्च देवेभ्यो भृग्वादिभ्यस्तथैव च ।
तथैवासुरये सर्ववेदार्थैरुपबृंहितम् ।
सर्ववेदविरुद्धं च कपिलोऽन्यो जगाद ह ।
साङ्ख्यमासुरयेऽन्यस्मै कुतर्कपरिबृंहितम् ' इति ॥ १० ॥

षष्ठमत्रेरपत्यत्वं वृतः प्राप्तोऽनसूयया ।
आन्वीक्षिकीमलर्काय प्रह्लादादिभ्य ऊचिवान् ॥ श्रीभा. १.३.११ ॥

आन्वीक्षिकीं तत्त्वविद्याम् |

' आन्वीक्षिकी कुतर्काख्या तथैवान्वीक्षिकी परा ' इति मात्स्ये || ११ ||

ऋषिभिर्याचितो भेजे नवमं पार्थिवं वपुः |
दुग्धवानोषधीर्विप्रास्तेनायं च उशत्तमः || श्रीभा. १.३.१४ ||

पृथुशरीराविष्टरूपम् |

' आविवेश पृथं देवः शङ्खी चक्री चतुर्भुजः ' इति पाद्मे |
' उश इच्छायाम् ' सत्यकामः || १४ ||

ततः सप्तदशे जातः सत्यवत्यां पराशरात् |
चक्रे वेदतरोः शाखा दृष्ट्वा पुंसोऽल्पमेधसः || श्रीभा. १.३.२१ ||

रामात् पूर्वमप्यस्ति व्यासावतारः |

' तृतीयं युगमारभ्य व्यासो बशुषु जज्ञिवान् ' इति कौर्मे || २१ ||

एकोनविंशे विशतिमे वृष्णिषु प्राप्य जन्मनी |
रामकृष्णाविति भुवो भगवानहरद् भरम् || श्रीभा. १.३.२३ ||

आवेशो वलभद्रे |

' शङ्खचक्रभृदीशेशः श्वेतवर्णो महाभुजः |
आविष्टः श्वेतकेशात्मना शेषांश रोहिणीसुतम् ' इति महावा || २३ ||

ततः कलौ सम्प्रवृत्ते सम्मोहाय सुरद्विषाम् |
बुद्धो नाम्ना जिनसुतः कीकटेषु भविष्यति || श्रीभा. १.३.२४ ||

' मोहनार्थं दानवानां बालरूपी पथि स्थितः |
पुत्रं तं कल्पयामास मूढबुद्धिर्जिनः स्वयम् |
ततः सम्मोहयामास जिनाद्यानसुरांशकान् |
भगवान् वाग्भिरुग्राभिरहिंसावाचिभिर्हरिः ' इति ब्रह्माण्डे || २४ ||

अवतारा ह्यसङ्ख्येया हरेः सत्त्वनिधेर्द्विजाः ।
यथा विदासिनः कुल्याः सरसः स्युः सहस्रशः ॥ श्रीभा. १.३.२६ ॥

विदासिनः उन्नतात् । भिन्नाद् वा ।
' त्रिविधाः पुरुषा लोके नीचमध्यविदासिनः ' इति ब्राह्मे ।
' चतुर्धा वर्णरूपेण जगदेतद् विदासितम् ' इति च ॥ २६ ॥

एते स्वांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् ।
इन्द्रारिव्याकुलं लोकं मृडयन्ति युगे युगे ॥ श्रीभा. १.३.२८ ॥

एते प्रोक्तावताराः । मूलरूपी स्वयमेव ।
' जीवास्तत्प्रतिबिम्बांशा वराहाद्या स्वयं हरिः ।
दृश्यते बहुधा विष्णुरैश्वर्यादिक एव तु ' इति ब्रह्मवैवर्ते ॥ २८ ॥

एतद् रूपं भगवतो ह्यरूपस्य चिदात्मनः ।
मायागुणैर्विरचितं महदादिभिरात्मनि ॥ श्रीभा. १.३.३० ॥

एतद् जडरूपम् ।
' नारायणवराहाद्याः परमं रूपमीशितुः ।
जैवं तु प्रतिबिम्बाख्यं जडमारोपितं हरेः ।
एवं हि त्रिविधं तस्य रूपं विष्णोर्महात्मनः ' इति पाद्मे ॥ ३० ॥

यथा नभसि मेघौघा रेणुर्वा पार्थिवोऽनिले ।
एवं द्रष्टरि दृश्यत्वमारोपितमबुद्धिभिः ॥ श्रीभा. १.३.३१ ॥

दृश्यत्वं जडरूपत्वम् ।
' अविज्ञाय परं देहमानन्दात्मानमव्ययम् ।
आरोपयन्ति जनिमत् पञ्चभूतात्मकं जडम् ' इति स्कान्दे ॥ ३१ ॥

अतः परं यदव्यक्तमव्यूढगुणबृंहितम् ।
अदृष्टाश्रुतवस्तुत्वात् स जीवो यः पुनर्भवः ॥ श्रीभा. १.३.३२ ॥

अतः परं जडेश्वररूपयोः परम् । अव्यूढगुणबृंहितं अनादिकाले । कदाचिदपि अनपगतसत्त्वादिगुणबृंहितम् । अदृष्टाश्रुतवस्तुत्वात् पुनर्भवः ॥ ३२ ॥

यत्रेमे सदसद्रूपे प्रतिषिद्धे स्वसंविदा ।
अविद्ययाऽऽत्मनि कृते इति यद् ब्रह्मदर्शनम् ॥ श्रीभा. १.३.३३ ॥

अविद्यया जीवकृते परमेश्वरे प्रतिषिद्धे इति ब्रह्मदर्शनम् ॥ ३३ ॥

यद्येषोपरता देवी माया वैशारदी मतिः ।
सम्पन्न एवेति विदुर्महिम्नि स्वे महीयते ॥ श्रीभा. १.३.३४ ॥

विशारदः परमेश्वरः । तन्मतिर्माया । यदा नैनं शोचयामीत्युपरता तदा सम्पन्न एव ।

एवं जन्मानि कर्माणि ह्यकर्तुरजनस्य च ।
वर्णयन्ति स्म कवयो वेदगुह्यानि हृत्पतेः ॥ श्रीभा. १.३.३५ ॥

' अप्रयत्नात् स्वतन्त्रत्वात् फलानां च विवर्जनात् ।
क्रियायाश्च स्वरूपत्वादकर्तेति च तं विदुः ।
कर्तृत्वं भान्तिजं प्राहुरतस्तात्त्वविदो जनाः ।
ऐश्वर्यजं तु कर्तृत्वं सम्यक् तत् तत्त्ववेदिनः ' इति पाद्मे ॥ ३५ ॥

इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसम्मितम् ।
उत्तमश्लोकचरिततं चकार भगवानृषिः ॥ श्रीभा. १.३.४० ॥

धर्मः कं शरणं गत इत्यस्य तमेव व्यासरूपिणमिति परिहार उच्यते -
' इदं भागवतम् ' इत्यादिना ॥ ४० ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थविरचितः श्रीमद्भागवततात्पर्यनिर्णये

प्रथमस्कान्धे तृतीयोऽध्यायः

[चतुर्थोऽध्यायः]

तस्य पुत्रो महायोगी समदृङ् निर्विकल्पकः ।
एकान्तगतिरुन्निद्रो गूढो मूढ इवेयते ॥ श्रीभा. १.४.४ ॥

निर्विकल्पकः । मदीयं तदीयमिति भेदमपहाय सर्वमीश्वराधीनमिति विज्ञाय स्थितः ।
' साम्यमीश्वररूपेषु सर्वत्र तदधीनताम् ।
पश्यति ज्ञानसम्पत्त्या विनिद्रो यः स योगवित् ' इति ब्राह्मे ॥ ४ ॥

द्वापरे समनुप्राप्ते तृतीये युगपर्यये ।
जातः पराशराद् योगी वासव्यां कलया हरेः ॥ श्रीभा. १.४.१३ ॥

तृतीये द्वापरे युगे पर्यवसाने प्राप्ते सति ॥ १३ ॥

दुर्भगांश्च जनान् वीक्ष्य मुनिर्दिव्येन चक्षुषा ।
सर्वधर्माश्रमाणां यद् दध्यौ चिरममोघदृक् ॥ श्रीभा. १.४.१७ ॥

नित्यज्ञानस्य चिद्दृष्टिर्लोकदृष्ट्यपेक्षया ।
' सर्वज्ञोऽप्यज्ञवद् देवः सर्वशक्तिरशक्तिवत् ।
प्रत्याययति लोकानामज्ञानं मोहनाय च ' इति कौर्मे ॥ १७ ॥

स्त्रीशूद्रब्रह्मबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा ।
कर्म श्रेयसि मूढानां श्रेय एवं भवेदिह ।
इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृतम् ॥ श्रीभा. १.४.२४ ॥

' भारतं ब्राह्मणादीनां वेदार्थपरिवित्तये |

त एव वेदास्त्वन्येषां नर्ते तत् कस्यचित् सुखम् ' इति स्कान्दे || २४ ||

एवं प्रवृत्तस्य सदा भूतानां श्रेयसि द्विजाः |

सर्वात्मकेनाऽपि यदा नातुष्यद् हृदयं ततः || श्रीभा. १.४.२५ ||

अतोषोऽनलम्बुद्धिः |

' श्रुत्वा कथां न तुष्यामि हरेरद्भुत कर्मणः ' इति मात्स्ये || २५ ||

नातिप्रसन्नहृदयः सरस्वत्यास्तटे शुचौ |

वितर्कयन् विविक्तऽस्थ इदं प्रोवाच धर्मवित् || श्रीभा. १.४.२६ ||

अप्रसादश्च स एव |

' कः प्रसन्नो भवेद् दिव्यां कथां शृण्वन् हरेः पराम् ' इति च || २६ ||